

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 902.2(47.43)“1997-2005”

І. С. Винокур

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ГУБИНА (1997–2005 рр.)

У статті робиться опис та дається аналіз археологічних досліджень городища літописного міста Губина XII–XIII ст.

Ключові слова: розкопки, городище, археологічний матеріал.

У 2005 році археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного університету провела черговий, дев'ятий польовий сезон на городищі літописного міста Губина XII–XIII ст. Дослідження проводяться у контексті вивчення історії та культури Болохівської землі – своєрідного соціально-політичного соціуму на землях Південно-Західної Русі у період феодалного роздроблення. Історія регіону у вказаний період була ускладнена татаро-монгольським нашествям, а також блокуванням боярської олігархії Болохівської землі з ординцями, що красномовно засвідчує давньоруський літопис. Основні віхи історії Болохівської землі певною мірою висвітлені у Іпатіївському літописі. Під 1150, 1231, 1235, 1241, 1257 роками у тексті літопису згадуються військово-політичні події, пов'язані з Болохівською землею і Південно-західною Руссю в цілому¹.

Не зупиняючись спеціально на історіографії історії Болохівської землі, відзначимо, однак, що вивченням історії і культури вказаного політичного утворення займалися дослідники XIX–XX ст.². Наприкінці XX – на початку XXI ст. археологічні дослідження були зосереджені, зокрема, на Губинському городищі³. Воно знаходиться на південному краю с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області, займаючи великий природний мисовий виступ правого берега р. Случ, при впадінні у неї р. Ладижки. На місці городища, як показали дослідження, існували поселення трипільської культури і раннього залізного віку. Отже, мис був заселений ще задовго до XII ст., коли на ньому русичі спорудили городище.

Губинське городище має чотириоходльне планування. Воно займає площу 4,6 га і складається з північної, південної, південно-західної і південно-східної площадок. Північна площадка, яку ми ототожнюємо з дитинцем, займає площу 0,45 га, решта території припадає на посад. За 9 польових розкопочних сезонів досліджено біля 2/3 території дитинця. Розкопки велися суцільною площею на розкопах, які для зручності поділили на ділянки. Досліджено внутрішні частини оборонного валу дитинця і відкрито 18 порожнистих клітей. Вони використовувалися як господарські, а також частково – і як тимчасові житлові приміщення. Від клітей збереглися залишки їх перекриття у вигляді горілих дубових протесів, а також глиняна обпалена обмазка й закурене від пожежі каміння. Основа і стіни клітей були складені з дубових брусів у вигляді зрубу. Збереглися нижні частини цих дерев'яних конструкцій у обгорілому вигляді або як трухляві. Деякі з порожнистих клітей мали підкліті. Таким чином, можна реконструювати ці досліджені житлово-господарські об'єкти. Кліті входили в конструкцію оборонного валу дитинця з боку площадки, яка була збудована житлами і господарськими спорудами, і мали двохярусну у вертикальному перерізі структуру. Основу їх склали дубові балки, покладені у зруб. Стіни та стеля також були дерев'яними, обмащені глиною. Під час пожежі на городищі глина сильно обпеклася. Поверх стелі клітей зафіксовано бойовий хід, від якого збереглися обгорілі дерев'яні конструкції, обпалена глина і обкурене каміння. Підкліті були опущені по відношенню до основи клітей на 1-1,2 м. Їх, безсумнівно, використовували для господарських потреб. Що ж стосується самих клітей, то вони також переважно служили як господарські приміщення, але деякі з них (там, де виявлені залишки печей чи вогнищ) могли використовуватися і як тимчасові житлові споруди.

На площадці дитинця дослідженнями 1997–2005 років виявлено залишки 12-ти жител, а також кілька житлово-господарських об'єктів. Всі житла наземні, але нижня їх частина була заглиблена в ґрунт, утворюючи котлован основи будинку. Крім звичайних одноповерхових, представлені залишки і двоповерхових жител. Останні займали центральну частину площадки дитинця і належали, безсумнівно, феодалній верхівці. Показовими у цьому плані є двоповерхові житла №6 і №12.

При дослідженні залишків вказаних будинків були зафіксовані рештки від конструкцій других поверхів у вигляді скупчень глиняної обмазки від стель і стін. Крім того, у двоповерховому житлі №6 виявлені залишки міжповерхового перекриття з плитками місцевої плінфи.

У житлах №6 і №12 зафіксовані знахідки, які підтверджують належність будинків місцевій знаті. Так, у житлі №6 виявлено золоту з емал-

лю нашивку для одягу або головного убору, інкрустований золотом ніж, а також керамічну мисочку з клеймом на денці у вигляді двозуба. На місці багатого житла № 12 знайдені срібний перстень, бронзові вироби, а також ювелірно виготовлена кістяна вухочистка.

На території дитинця були відкриті будинки громадського призначення. Це залишки пекарні з двома глинобитними печами, а також господарські зернові ями.

Речовий комплекс Губинського дитинця досить багатий. Він складається з масової кераміки, залізних, бронзових, срібних, кістяних та скляних виробів. На дитинці виявлено і 5 речових скарбів жіночих прикрас, які належали сім'ям феодальної знаті.

Кераміка представлена гончарними виробами. Це переважно горщики і глечики, а також корчаги для зберігання їстівних припасів і окремі миски. Останніх порівняно мало, тому що часто використовували дерев'яний посуд, наявність якого добре зафіксована, наприклад, на Райковецькому городищі, що загинуло під час штурму татаро-монголами і пожежі у 1241 році⁴. Залишки обгорілих дерев'яних мисок столового призначення відомі і на інших давньоруських городищах.

Що стосується форм керамічних горщиків і глечиків, виявлених під час розкопок Губинського городища, то вони знаходять безпосередні аналогії серед посуду XII–XIII ст. у Києві, Галичі, в літописному Колодяжині та на багатьох інших городищах Болохівської землі (наприклад, городища під Шепетівкою, над річкою Згар, Теліжинецьке). У керамічному комплексі зустрічаються і уламки привозної амфорної тари. Разом з цим, серед керамічних виробів присутні і форми вузькогорлих глеків, а також курільниця, пов'язані з побутом населення степу – з монголо-татарами.

Цікаво, що в Губині зафіксовані знахідки плінфи, очевидно, місцевого виготовлення. Вона за розмірами і товщиною подібна, але не тотожна, до плінфи з Києва і має свої особливості. Наявність керамічної плінфи засвідчує, що Губинське городище репрезентує саме міський осередок. На місцях сільських поселень такі вироби майже не зустрічаються.

Вироби із заліза з Губинського городища досить різноманітні. Це, перш за все, знаряддя, пов'язані з орним землеробством, городництвом, а також із збиранням врожаю. Знайдені різак-чересла від плуга з колісним передком. Виявлено залізне окуття від лопати. Представлені уламки кіс і серпів.

Велику питому вагу серед залізних виробів мають ножі. Вони супроводжують житла, господарські споруди, а також виявлені у культурно-

му шарі. Серед залізних виробів є чимало замків, більшість з яких належить до навісних трубчастих. Знайдено і серію ключів до таких трубчастих навісних замків. Виявлено і кілька залізних врізних накладних замків, які могли використовуватися для закривання дверей чи для дерев'яних скринь. З навісними замками пов'язані розкопані у Губині скоби, дверні кільця, планки-закривки і т.п. Знайдено залізні вудила, а також кінські пута.

Представлені й предмети давньоруського озброєння та обладунку верхового коня і вершника. Це наконечники списів і сулиця, різні за формою наконечники для стріл, стремена, шпори. Є наконечники для стріл степовиків-ординців. Вказані знахідки яскраво засвідчують наявність у літописному Губині представників військово-дружинного стану з оточення місцевої боярської олігархічної влади.

Серед знахідок є й вироби з кістки. Це побутові проколки, лощила, гудзики, а також окремі шашкові та шахові фігури. Останні переконливо констатують саме міський характер культури, притаманний жителям Губина XII–XIII ст. До виробів, якими користувалось міське населення, належить і велика серія скляних браслетів. Вірогідніше всього, скляні браслети з Губинського городища походять з Києва і Галича⁵. Вони вказують на тісні торговельні зв'язки болохівців з цими важливими міськими осередками Південно-Західної Русі, адже Губин був розташований на трасі важливого торговельного шляху з Центральної Європи через Галич і Волинські землі до матері міст руських – Києва.

Археологічні матеріали, виявлені в Губині під час розкопок 1997–2005 років, фіксують розвинуті металургійне, ковальське, гончарне, ювелірне та інші ремесла. Крім того, були поширені мисливство, рибальство, а також різноманітні домашні промисли.

Соціально-політична природа населення літописного Губина XII–XIII ст. досить ретельно простежується і за речовими скарбами, виявленими на території дитинця. До складу Губинських скарбів входять: срібні колти, рясни, скроневі підвіски у півтора оберти, сережки київського типу, каблучки, персні, кам'яні натільні хрести і бронзовий хрест-складень (енколпіон)⁶. Речові скарби, безсумнівно, належали сім'ям міської феодальної верхівки Губина. Ці ювелірні вироби добре вписуються у коло матеріальної і духовної культури інших болохівських міст, а також міст Київського і Галицько-Волинського князівств XII–XIII ст.⁷

Таким чином, матеріали археологічних досліджень літописного Губина, проведених у 1997–2005 роках, дають можливість констатувати, що матеріальна і духовна культура цього міського населення цілком відповідала рівню соціально-економічного розвитку Південно-Західної Русі-

України XII–XIII ст. в цілому. Матеріальна і духовна культура губинського населення близька і до інших північно-східних і північно-західних давньоруських земель. Культура літописного Губина, як і інших городищ Болохівської землі, органічно вписується у коло загального розвитку всієї Русі періоду феодальної роздробленості XII–XIII ст. Однак, простежуються місцеві особливості, які знайшли своє відображення у деяких деталях виробів місцевих ювелірів. Йдеться, зокрема, про використання срібних скроневих підвісок у півтора оберти, які за своїм походженням, безсумнівно, пов'язані з традиціями древлян і волинян. До специфіки речового комплексу Губинського городища відносяться вже згадані форми південного (степового) керамічного посуду та наконечники для стріл монголо-татар.

Свідчення давньоруського літопису і археологічні матеріали, відкриті під час досліджень, дають можливість говорити про Губин як про один з важливих міських осередків Болохівської землі XII–XIII ст. Його соціально-політичний статус проявляється, зокрема, у комплексі фортифікацій, житлово-господарських споруд та речових артефактів, виявлених під час розкопок. Звертає на себе увагу, як вже зазначалось, чотирьохдольне планування городища, що має, безсумнівно, ознаку міста. Показово, що в Губині, як і на території інших “градів” Болохівської землі, виявлені речові скарби, що, вірогідніше за все, належали сім'ям бояр – олігархів XII–XIII ст. і були приховані їх власниками у середині XIII ст.

Історичною специфікою Губина, як і інших міст Болохівської землі XII–XIII ст., є його невелика площа у порівнянні з такими центральними містами Південно-Західної Русі, як Київ, Галич, Чернігів та ін. За класифікацією, яку розробив П.П.Толочко, літописний Губин можна віднести до третьої групи давньоруських міст, укріплена площа яких дорівнювала від 2,5 до 10 га⁸.

Свідчення літопису і археологічні матеріали, які виявлені в Губині, показують роль боярської олігархії у військово-політичних подіях середини XIII ст., що відбувалися у регіоні Південно-Західної Русі. Очевидно, що політична структура Болохівської землі у XII–XIII ст. була близькою до феодальної республіки на зразок Новгороду і Пскова. Під час розкопок Губинського городища виявлена висла свинцева печатка, яка належала новгородському князю Володимирі Всеволодовичу, сину Всеволода Мстиславовича, і датується 1136 роком⁹. Ідеться, очевидно, про економічні і культурні зв'язки боярської верхівки Губина з Новгородом Великим у XII–XIII ст. Очевидно, що Губин, згаданий у літописі під 1241 роком, був одним з центральних міст Болохівської землі. Він, як вже зазначалось, був розташований на трасі важливого торгівельного шляху

з Центральної Європи через Галич до Києва. Показово, що у літописі “князі болохівські” (бояри-олігархи) названі у множині. Один з таких правителів був і на чолі губинської адміністрації. З повідомлень літопису випливає також, що бояри-олігархи (“князі болохівські”) увійшли в тісні контакти з ординцями. За це їх і покарав Данило Романович у 1241 році – “...бо заставили їх (болохівських князів) татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали”¹⁰. Літопис називає такі болохівські міста, якими оволодів у 1241 році Данило Галицький: “Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божський, дядьків”¹¹. І далі – “...Звідти ж він (Данило) пішов назад, пограбувавши землю Болохівську і попавши...”¹². Можна думати, що в Губині разом з боярами-олігархами був і представник ординської адміністрації – баскак. Історична традиція знає болохівців як людей татарських.

Таким чином, Губин згаданий у літописі серед міст, які спалила військова дружина галицького князя у 1241 році. Разом з цим, вказані події відбувались на фоні боротьби Південно-Західної Русі проти ординців. Як свідчить літопис, деякі болохівські “гради” були піддані фатальному розгрому і спалені саме татаро-монголами. Серед таких міст у літописі згаданий Колодяжин¹³. При розкопках літописного Колодяжина зафіксовано скупчення кістяків людей, які загинули у 1241 році під час оволодіння міста татарами¹⁴. Аналогічна доля випала і на жителів Райковецького городища, які захищалися від ординців та були повністю знищені. При розкопках у Райках, так само як у Колодяжині, виявлені численні кістяки людей. Отже, “почерк” ординських завойовників щодо оволодіння і спалення давньоруських міст чітко зафіксований і у літописі, і у матеріалах археологічних досліджень¹⁴.

На відміну від цього, оволодіння і спалення дружиною Данила Романовича болохівських міст й покарання місцевої боярської олігархії відбувалося у дещо інших формах. Можна навести у цьому зв’язку приклад, коли Данило Галицький у 1258 році оволодів болохівським містом Возвягелем: “...прийшов Данило із силою-силенною війська, і з братом своїм (Васильком) і з сином Львом” до Возвягеля. “І коли побачили (це) городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І (Данило) город запалив, а людей вивів і оддав їх на поділ, – то брату своєму, а то Львові, інших – Шварнові...”¹⁵.

Припускаю, що аналогічна до Возвягеля картина спалення та виведення населення з міста простежується і за матеріалами археологічних досліджень у літописному Губині. При розкопках 1997–2005 років на території дитинця виявлені тільки поодинокі кістяки людей. Це були, очевид-

но, залишки тих, хто не покинув міста під час пожежі у 1241 році. Основне ж населення вивели з Губина, оскільки Данилу Романовичу були потрібні робочі руки трударів, яких він переселяв на нові місця проживання у Галицько-Волинській державі.

Боярська олігархічна верхівка Губина, як і болохівські землі в цілому, належала до специфічного феномену того соціуму, який займав “буферну” територію між Київським і Галицько-Волинським князівствами. Серед окремих ювелірних виробів болохівців представлені геральдичні знахідки, які засвідчують присутність у складі феодалної верхівки окремих представників Київського і Чернігівського князівств¹⁶. Князівські знаки присутні і на деяких керамічних виробах з Губина. Очевидно, наприклад, що клеймо у вигляді двозуба, присутнє на денці мисочки з багатого двоповерхового житла №6, символізує геральдичний знак Губина, а, можливо, і всієї Болохівської землі. Зображення двозубів і тризубів відомі на території Волині і Галичини (Дорогобуж, Галич)¹⁷. Гербові знаки Рюриковичів були досить поширені в усьому регіоні Південно-Західної Русі-України XII–XIII ст. Тому цілком можливо, що боярська верхівка Болохівської землі, і Губина зокрема, могла використовувати вказані геральдичні символи, щоб піднести власний імідж серед князівств Південно-Західної Русі XII–XIII ст. І саме у цьому контексті цілком зрозумілі дії Данила Романовича, який карав болохівських сепаратистів за те, що вони не хотіли підкоритися центральній владі Галицько-Волинської держави.

Підводячи підсумки, можна констатувати:

- Археологічні матеріали, виявлені під час стаціонарних розкопок 1997–2005 років на городищі літописного Губина, засвідчують, що ми маємо справу із залишками міста XII–XIII ст. Історична топографія городища з його чотирьохдольним плануванням, безсумнівно, це підтверджує.

- В системі Болохівської землі XII–XIII ст. місту Губину належить одне з чільних місць. Про це свідчать його фортифікаційні споруди, залишки одно і двоповерхових будинків, різних господарських споруд. Це ж підтверджує і речовий комплекс знахідок, виявлений під час археологічних досліджень.

- У соціально-політичній структурі Болохівської землі літописний Губин виступає, очевидно, як міський і волосний центр, що був розгашований на важливій торгівельній магістралі з Центральної Європи через Галич до Києва.

- Матеріальна і духовна культура населення Губина цілком вписується у коло пам’яток Південно-Західної Русі-України XII–XIII ст.

• У літописному Губині, крім місцевої боярської олігархічної адміністрації, очевидно, був присутній і ординський баскак, адже, за даними літопису, болохівські правителі, борючись проти центральної влади Галицько-Волинського князівства, відстоюючи свої сепаратистські інтереси, увійшли в союз з Ордою.

Примітки

1. Літопис Руський. За Іпатіївським списком. – Переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С.397, 399, 417.

2. *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III археологического съезда. – 1878. – Т.II; Його ж. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах // Киевские университетские Известия. – 1899. – №1; *Раппопорт П.А.* Города Болоховской земли // КСИИМК. – М., 1955. – Вып.57. – С.52-60; *Липко С.А.* Де був давній Болохів // УДЖ. – 1971. – №4. – С.99-105; *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології – К., 1976. – С.164-176; *Якубовський В.І.* Давньоруський скарб в с.Городище Хмельницької області // Археологія – К., 1975. – Вип.16. – С.90-103; *Винокур І.С.* Історія лісостепового Подністорів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ, Одеса, 1985. – С.103-111.

3. *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997–1999 років // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький, Стара Синява, Любар, 2000. – С.38-62; *Винокур І.С.* Літописний Губин в системі Болохівської землі // Сагратіса – Карпатика. – Ужгород, 2001. – Вип.13. – С.233-237; *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 143 с.; *Винокур І.С.* До питання про соціально-політичний феномен Болохівської землі XII–XIII ст. (За матеріалами досліджень літописного Губина) // Сагратіса – Карпатика. – Ужгород, 2004. – Вип.31. – С.335-346; *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип.1 / За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років: До 800-річчя Губина. – Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. – 210 с.

4. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. – К., 1950.

5. *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип.1. – С.45.

6. Там же. – С.55.

7. Археология Украинской ССР. Т.3. – К.,1975. – С.340,369; *Щапova Ю.А.* Стекланне браслети Ізяслава // Культура середньовікової Русі. – Л., 1977. – С.87.

8. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город – К., 1989. – С.197.

9. *Янин В.А.* Актвые печати древней Руси X–XV вв. Печати X – начала XIII вв. – М., 1970. – Т.I. – С.110-125.

10. Літопис Руський... – С.399.

11. Там же.

12. Там же.
13. Там же. – С.397.
14. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т.ХІІ; Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К., 1950.
15. Літопис Руський... – С.417.
16. Алфьоров О. До питання про рід болохівських князів та їх геральдику // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”. Т.20. – Хмельницький, Стара Синява, Любар, 2000. – С.85-91.
17. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в Х–ХІІІ століттях. – Рівне, 1996. – С.218. – Рис.26, 35, 37; Пастернак Я. Старий Галич. – Краків, Львів, 1944. – С.201. – Рис.84.

Резюме

В статтє дєлаєтєся описаниє и дєтєся анализ архєологических исследований городища летописного города Губина XII–XIII вв.

Ключевые слова: *раскопки, городище, археологический материал.*

Одержано 10 листопада 2005 р.

УДК 94 (477.43) 14-16”

М.Б.Петров

ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ВІРМЕНСЬКИХ КВАРТАЛІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У XV–XVII ст.

З'ясовуютьсє особливості історико-топографічної еволюції вірменських кварталів Кам'янця-Подільського, досліджуєтєся специфіка планувальної структури Вірменського ринку та його забудова, розглядаєтєся сітка вулиць і провулків, виясняєтєся локалізація міських діляниць і садів в їх межах, вивчаютьсє архітектурні типи їх забудови тощо.

Ключові слова: *історична топографія, міські діляниці, планувальна структура, Вірменський ринок, вулиці, провулки, архітектурні типи житлових споруд.*

Історична топографія українських міст епохи Середньовіччя та ранньої Нової доби – один із особливо актуальних розділів у вітчизняній історії, який не знайшов належного вивчення в історіографії. Недостатньо дослідженою залишаєтєся й топографія Кам'янця-Подільського, який у XV–XVII ст. виступав важливим політико-адміністративним, економіч-